

BERBEHÂRÎ ve ŞERHU'S-SÜNNE ADLI ESERİNDEKİ HAŞVÎ TEMÂYÜL

İsa KOÇ*

Öz

Hicri II. asrın ortalarında tarih sahnesine çıkan Haşviyye ile alakalı klasik kaynaklarda bazı bilgiler yer almaktadır. Ancak diğer mezhepler söz konusu olduğunda; bu mezheplerin kurucuları ve temsilcileri hakkındaki bilgilere kaynaklardan ulaşmak mümkün iken; aynı durumun Haşviyye için geçerli olduğunu söylemek çok zordur. Klasik kaynaklarda birkaç isim dışında Haşviyye'ye mensup isimler şeklinde herhangi bir listeye rastlanmamaktadır. Zikredilen isimlerin hayatları ve fikirleri hakkında da fazla bilgi bulunmadığı için söz konusu isimler ile Haşviyye arasında bir bağlantı kurulamamıştır. Bu çalışmada Haşviyye ile İmam Berbehârî (ö. 329/940-941) arasında bir ilişkinin var olup olmadığının ortaya konulmasına çalışılacaktır. İmam Berbehârî'nin "haşvî" özellikler taşıyıp taşımadığı, onun hayatından ve eserindeki düşüncelerinden hareketle tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Berbehârî, Haşviyye, *Şerhu's-Sünne*, Gelenekçilik.

Hashwi Tendance in Berbehârî and His Work: *Şerhu's-Sunna*

Abstract

There is a little information about the Hashwiyya which showed up in the middle of the second century (AH) in the classical Islamic sources. In spite of that, it is possible to find a pile of information in the matter of sects other than the Haswiyya. The sources have contain only a few names of supporter of the sect. Besides that, the Haswhi scholars's lifes and ideas are out of reach in the sources. Because of this, it is hard to establish a connection between the names and the Haswiyya. This study aims to reveal the existence of relationship between

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Mezhepleri Tarihi ABD, isakoc@sdu.edu.tr.

Hashwiyya and Berbehari (d. 329 AH). Otherwise, his connection with the Haswiyya will be discussed based on his life and works.

Keywords: Berbehârî, Hashwiyya, *Şerhu's-Sunna*, Traditionalism.

Giriş

Sosyal bir varlık olarak insan, farklı fikir ve düşüncelerin ortaya çıkması için yeterli bir sebeptir. Bu sebeple diğer dinlerin yaşamış olduğu farklılaşmaları İslâm dini de tecrübe etmiş ve İslâm dini içerisinde mezhepler veya fırkalar zuhûr etmiştir. Bu yapılar, kendi düşüncelerini ifade etmek, diğer mezhepler ile farklarını ortaya koymak ve kendileri dışındaki oluşumların düşüncelerini eleştirmek için eserler kaleme almışlardır.

Belli bir şahıs ve fikir etrafında toplanan mezhepler, bir süre sonra belirli kavramlar ile isimlendirilmişlerdir. Fırka ve mezheplere bakıldığında bu isimlendirmelerin birkaç biçimde yapıldığı söylenebilir. Kurucusunun ismine, sahip olunan fikre, ilk ortaya çıktıkları yere nispetle yapılan isimlendirmelerin yanı sıra, aşağılama-hakaret amaçlı ve târihî olaylara dayandırılarak yapılan isimlendirmeler de bulunmaktadır. Sırasıyla Zeydiyye, Cebriyye, Harûriyye, Eftâhiyye ve Râfıza bu isimlendirmelere örnek olarak verilebilir.

İslâm Mezhepleri Tarihi çalışmalarının hedeflerinden biri mezheplerin kurucularının ve daha sonraki temsilcilerinin tespit edilmesidir. Kurucusu kabul edilen şahsa nispetle yapılan isimlendirme de bu meselenin önemini göstermektedir. Şahıslar ile fikirler arasında bağlantı kurulmadan yapılacak bir değerlendirmenin neticeye ulaşması çok zor gözükmektedir.

1. Haşvî Oluşum¹

Muhâlifler tarafından aşağılama-hakaret amaçlı olarak Haşviyye şeklinde isimlendirilen bu yapılanma, bir mezhep hüviyetine sahip olmak için gerekli görülen sistematik teoloji, yazılı edebiyat, toplumsal taban ve fikhî-amelî uygulamalar² gibi özellikleri tam anlamıyla barındırmadığından, mezhep olmaktan çok, gelenekçi-muhafazakâr zihniyet içerisinde var olan bir oluşum şeklinde ifade edilebilir. Bu yapılanmanın İmâm Berbehârî ile ilişkisinin olup olmadığını tayin edebilmek için, öncelikle Haşviyye kavramını ve Haşviyye'nin oluşum sürecini incelemek gerekmektedir.

¹ Bu başlık altındaki bilgiler tarafımızca hazırlanan “Haşviyye Fırkası” isimli Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

² Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto, Ankara, 2012, s. 363-365. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Büyükkara, “İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar”, *1. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, 15-16 Haziran 2006, Ankara, 2006, s. 408-409.

1.1. Haşviyye Kavramı

“Haşviyye” kavramı, karın bölgesinde karaciğer, dalak ve işkembe gibi yağ dışında bulunan her şey anlamına gelen “haşâ” kelimesinden türemiştir.³ Fiil formunda “bir şeyin içini doldurmak (yastık, silah)” anlamına gelen bu kelime; isim formunda ise, “yastık, yatak, boş söz, boş söz eden kimse, verimsiz, bozulmuş, kokmuş, kenar, taraf ve taraftar” gibi birçoğu olumsuz içeriğe sahip anlamlara gelmektedir.⁴

“Haşvî” ya da “haşevî” kelimesi ise, “artık (gereksiz) ve çok söz eden” kişi anlamlarına gelmektedir. İnsanların alt tabakası ya da sefil gürûhu gibi anlamlara gelen “huşvetu'n-nâs” terkibi de burada söz konusu edilmelidir. Arapça’da “fûlânun min huşveti fûlân” tabiri “filan kimse bulunduğu topluluğun ayak takımındadır” manasında kullanılmaktadır.⁵

Bu kavrama kelime anlamında iki hadis metninde rastlanmaktadır. Birincisi “iyi olmayan zekât malları (min havâşî emvâlihîm)” anlamına gelmekte olup Buhârî’nin *Sahîh*’inde⁶ diğeri ise “taraftar ve etrafındakiler (havaşin mine’n-nas)” manasında Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde yer almıştır.⁷ Haşv ve haşvî kavramları, kelime anlamlarından ziyade Haşviyye ile ilişki kurabileceğimiz şekilde iki rivayet içerisinde yer almıştır. Bu rivayetlerin ilki Ebû Ca’fer el-Mansûr’un (ö. 158/775) İbn Cüreyc’in (ö. 150/767) kaleme aldığı eseri ile alakalı değerlendirmesidir. Rivayete göre Halife, İbn Cüreyc’in kitabını görmek ister ve baktıktan sonra “Şayet şu fazlalıklar (haşv) olmasaydı, ne güzel olurdu” şeklinde düşüncesini belirtir. Fazlalıklar olarak değerlendirdiği yerler ise hadisin senedi dediğimiz “bana ulaştı”, “bana nakledildi” gibi ibarelerdir.⁸ Hattâ İbn Cüreyc’in Halife’nin ona bu kitap karşılığında hiçbir şey vermemesinden yakındığı da rivayet edilmiştir.⁹ Diğer rivayette ise, Ebû Hanîfe’nin (ö. 150/767) kendine mektup yazan Şu’be b. Haccâc’a (ö. 160/776) “Şehrin ne iyi haşvisidir” diyerek karşılık verdiği bildirilmiştir.¹⁰ Bahsedilen bilgiler her ne kadar bizlere Haşviyye

³ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, Dâru's-Sâdir, Beyrut, t.y. XIV, 178; Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Mu'cemu't-Ta'rifat*, (thk. Muhammed Siddik el-Minşâvî), Dârü'l-Fazile, t.y. s. 77.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, XIV, 180; Mehmet Emin, Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara Okulu Yayınları, 1999, s. 23-29.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, XIV, 180.

⁶ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, (thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nasır), Dâru Tuki'n-Necât, 1422, “Fezailu'l-Ashâb”, V, 17.

⁷ Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, “Fezailu'l-Ashab”, V, 17.

⁸ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y. X, 404.

⁹ Hatib Bağdâdî, *a. g. e.*, c. X, s. 400-401; İsmail Cerrahoğlu, “İbn Cüreyc”, *DİA*, XIX, 405.

¹⁰ Hatib Bağdâdî, *a. g. e.*, X, 259.

gibi bir grubun varlığını haber vermese de; hicri II. asrın başlarında haşv kavramının hadisçilere yönelik olarak kullanıldığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bu düşünce tarzının Ashâb-ı Hadis geleneği içerisinde zuhur ettiği düşünüldüğünde söz konusu bilgi daha önemli hale gelmektedir.

Haşviye ile Ashâb-ı Hadis ve Hanbelî mezhebi arasında var olan ilişki ile ilgili bazı hususlara değinmek gerekmektedir. M. Emin Özafşar'a göre "Haşviye olgusu Hanbelîlik olgusundan ayrı değildir. Hanbelîliğe mensup bazı hadis çevrelerine bu isim verildiği için iki olgu birbiriyle iç içedir. Bu ikisi de hadis ve rivayete bağlılık iddiasından bağımsız düşünülemez."¹¹ Aynı şekilde Ahmed Emin de hadisin zahirine aşırı vurgu yapmalarından ötürü Hanbelîlerin büyük çoğunluğuna "Haşvî" nitelemesinin yapıldığını belirtmiştir.¹² "Hicri IV. asrın sonlarına kadar, Ehlü'l-Hadîs ile Ahmed b. Hanbel'in ashâbı arasında sıkı bir alakanın bulunduğu"¹³ bilgisi de dikkate alındığında Haşviye ile Ashâb-ı Hadis ve Hanbelîler arasında yakın ilişkinin olduğu aşikar bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar aralarında sıkı bir alakanın mevcut olduğunu belirtsek de bütün Hanbelîlerin ya da Ashâb-ı Hadis ekolünü benimseyen herkesin Haşvî düşünceye sahip olduğunu iddia etmenin mümkün olmadığını ifade etmek gerekir. Haşviye'yi bu iki düşünce içerisindeki bazı şahısların benimsediği aşırı fikirlere sahip bir grup olarak ortaya koyabiliriz.

Aktarılan bilgiler ve Haşvî düşüncenin genel yapısı dikkate alındığında Haşviye kavramını tanımlama noktasında bazı girişimler olmuştur. Örneğin Mekhûl en-Nesefî (ö. 318/930), bu kavramı "çok hadis nakleden ama manâlarını ve içeriklerini bilmeyen, farzı, sünneti, terhîbi, ve tahfîfi aynı şey olarak gören kimseler" olarak tanımlamıştır.¹⁴ Bu kavram Weir tarafından, "kaba bir Mücessime telakkisi ifade eden hadisleri hiçbir teknik ve tenkîde tâbi tutmaksızın, hattâ diğer hadislerle tercih ederek sahih hadis addedip harfîyen tefsir eden hadis ashâbı hakkında kullanılan ve hakaret ifade eden bir tabir" şeklinde ifade edilmiştir.¹⁵ Son olarak M. Yurdagür de Haşviye'yi "dinî konularda akıl yürütmeyi reddeden, nassların zahirine bağlı kalmak suretiyle teşbîh ve teccîme kadar varan telakkileri benimseyenlere verilen isim" olarak tarif etmiştir.¹⁶

Haşviye; "dinin merkezine rivâyeti (eser) koyan, bu rivâyetleri literal bir yaklaşım ile değerlendiren, bu yapıları nedeniyle teşbîh ve teccîm düşüncesine

¹¹ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, s. 82.

¹² Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Müssetü Hindavi li't-Talim ve's-Sekafe, Kahire, 2012, s. 740.

¹³ Kırbaoğlu, M. Hayri, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, OTTO, Ankara, 2011, s. 73.

¹⁴ Mekhûl en-Nesefî, "*Kitâbu'r-Red ale'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*", (thk. Seyit Bahçivan), Hikmetevi Yayınları, Konya, 2013, s. 254.

¹⁵ T. H. Weir, "Haşviye-Haşviya", *M. E. B. İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1964, c. V, s. 357.

¹⁶ Metin Yurdagür, "Haşviye", *DİA*, XVI, 426-427.

sahip, farklı düşüncelere yaşam hakkı tanımayan, genellikle toplumun alt tabakasına mensup insanların benimsediği, Ashâb-ı Hadis ve Hanbelîler'in arasında ortaya çıkmış bir oluşum" şeklinde tanımlanabilir.

Haşviyye'nin özelliklerinden biri olarak zikrettiğimiz toplumun alt tabakasına mensûbiyet hususunda bazı bilgileri paylaşmak gerekmektedir. Öncelikle bu yargının bütün müntesipleri kapsayacak şekilde kullanılmadığını, Haşviyye'nin karakteristiğini ortaya koyan genelleyici bir ifade olduğunu belirtmeliyiz. Klasik kaynaklarda Haşviyye oluşumuna verilen bazı isimlerin bu düşüncüyü desteklediğini görmekteyiz. Örneğin bazı kaynaklarda Haşviyye için *nâbite*,¹⁷ *gusr*,¹⁸ *gusa*¹⁹ ve *tağam*²⁰ gibi kavramlar kullanılmıştır. Tüm bu kavramlar Haşviyye'nin toplumun alt tabakasına mensup, avâm tabakasından insanların benimsediği bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.²¹ Ayrıca bu isimlendirmeler, sadece Şîî ve Mu'tezilî kesimler tarafından değil; Mâtüridî çevreler ve hattâ İbn Kuteybe tarafından da Haşviyye için kullanılmıştır.

1.2. Haşviyye'nin Oluşum Süreci

Haşviyye'nin ortaya çıkışı ile alâkalı olarak Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) meclisinde yaşanan bir tartışmaya yer verilmektedir. Bu rivâyete göre "Hasan-ı Basrî halkasında bazı kişileri bir şeyler konuşurken buldu. Bunun üzerine Hasan-ı Basrî konuşan insanların halkanın kenarına (haşâi'l-halka)

¹⁷ Nâbite (ç. Nevâbit), daha çok Mu'tezilî âlimler tarafından Haşviyye zihniyeti için kullanılmış "acemi, toy tecrübesiz" gibi anlamlara gelmektedir. Nâbite kavramının kullanımı için bkz. İbn Kuteybe, *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1972, s. 80; İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, (thk. Rızâ-Teceddüd), t.y. s. 229-231; Câhız, *Kitâbu'l-Hayevân*, (I-VII), 1950, VI, 62; Hayyât, Ebü'l-Hüseyn, *el-İntisâr ve'r-Red ala'bni'r-Râvendî el-Mülhid*, s. 18, 27, 69, 89, 145; Kâ'bî, *Kabulu'l-Ahbâri ve Marifetü'r-Ricâl*, (thk. Ebi Amr Hüseyin b. Ömer b. Abdurrahim), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y. I, 19-20; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, (thk. Muhammed Basıl Uyunu's-Süd), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-II), Beyrut, 1998, II, 240; İbn Murtaza, *Kitâbu Tabakâti'l-Mu'tezile*, en-Neşaratü'l-İslamiyye, Beyrut, 1961, s. 82.

¹⁸ Gusr; cahil, ayak takımı, alt tabaka insan topluluğu ve insanların en rezilleri gibi anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, *a. g. e.*, V, 7). Kavram İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis* adlı eserinde Haşviyye için kullanılmıştır.

¹⁹ Gusâ kelimesi de insanların düşükleri ve rezilleri anlamına gelmektedir. (İbn Manzûr, *a. g. e.*, XV, 115). Bu kavram da İbn Kuteybe'nin *Te'vilü Muhtelifi'l-Hadis* adlı eserinde Haşviyye için kullanılmıştır.

²⁰ Nâşi el-Ekber'in eserinde "tağâmu ehli's-Şâm" şeklinde kullanılan bu kavram, değersiz, kıymetsiz, avâm gibi anlamları bünyesinde barındırmaktadır. (İbn Manzûr, *a. g. e.*, XII, 365). Kavramın kullanımı için bkz. Nâşi el-Ekber, *Fırka-ı İslâmî ve Mesele-i İmâmet*, (trc. Ali Rıza İmani), Mezahib ve Edyân Üniversitesi, s. 181; a. mlf., *Usûlu'n-Nihal*, (thk. Seyit Bahcivan), Konya, 2007, s. 16.

²¹ Hanbelilik ile ilgili çalışmasında Zübeyir Bulut da, Haşviyye'nin kitlesel karakterini ve toplumun alt tabakasına mensup kişiler tarafından benimsediğini ortaya koymuştur. Bkz. Zübeyir Bulut, *Hanbelî Akaid Sistemi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 45-46.

atılmasını istedi.”²² Bu rivâyet dikkate alındığında kavramın “haşâ” kelimesine nispetle Haşeviyye şeklinde okunması gerekmektedir. Ancak Tehânevî (ö. 1158/1745) bunların Mücessime olduğunu, Allah’ı cisim olarak kabul ettiklerini ve bundan dolayı kendilerinin “haşv” kelimesine nispetle “Haşviyye” şeklinde isimlendirildiklerini aktarmaktadır.²³

Bahsedilen hikâye bizlere, Mu’tezile ve Râfızâ kavramlarının ortaya çıkışı hakkındaki mevcut rivâyetleri hatırlatmaktadır. Bu iki rivâyet hakkında M. A. Büyükkara şunları söylemektedir. “Bu meşhur hikâyelerin doğruluğuna ve isim kaynaklığı yaptıklarına dair elimizde ciddi bir kanıt bulunmamaktadır. Aksine, aynı hikâyeyi anlatan farklı kaynakların hikâyeyi verişleri analiz edildiğinde, rivâyetler arasında kayda değer uyumsuzlukların bulunduğu görülecektir. Şöhret bulmuş bir ismin, kısa süreli bir diyalogun sonucunda alem olduğu iddiası zâten fazla inandırıcı değildir. Muhtemelen bu hikâyeler, 73 fırka esaslı sınıflama sisteminden doğan boşlukları doldurma gayreti ya da muhalifler tarafından olumsuzlama ve dışlama amaçlı olarak sonradan üretilmiş rivayetler olmalıdırlar.”²⁴ Haşviyye hakkındaki rivâyeti bu genel kaide altında değerlendirmek mümkündür. Nitekim Haşviyye’den bahseden ilk kaynaklarda bu bilgiye rastlanmamış olup, rivayetin geçtiği kaynakların İbn Asâkir (ö. 571/1176) ve Tehânevî gibi sonraki dönemlere ait yazarların eserlerinde yer alması da, rivâyetin daha sonra ortaya çıktığına dair delil niteliği taşımaktadır.

Haşviyye’nin Hasan-ı Basrî’nin meclisinde bir olay sonucu ortaya çıktığına dair rivayeti kabul etsek bile, asıl önemli olan o mecliste yapılan tartışmanın niçin meydana geldiğini ortaya koymaktır. Yani Haşviyye’nin toplumun belli kesimleri tarafından hicri II. asrın ortalarında hangi gerekçe ve sebeplerle benimsendiğini ifade etmek gerekmektedir. Mezhep, fırka, zihniyet ya da herhangi bir düşünce ortaya çıktığı dönemde tartışılan konular çerçevesinde yani o dönemin fikrî yapısı içerisinde var olmaktadır. Öyle ise Haşviyye’nin o dönemde ortaya çıkışında hangi unsurlar etkili olmuştur, niçin insanlar bu şekilde bir düşünce yapısına sahip olmuşlardır, bir düşünce ile etkileşim sonucunda mı yoksa bir düşünceye tepki olarak mı ortaya çıkmıştır gibi soruların cevaplanması gerekmektedir.

²² İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, Dimeşk, h. 1347, s. 11; Tehânevî, *Keşşafu Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulûm*, (thk. Ali Dahrûc), Mektebetü Lübnan Naşirun, (I-II), Beyrut, 1996, I, 678.

²³ Tehânevî, *Keşşaf*, I, 678.

²⁴ Mehmet Ali Büyükkara, “Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/ Usûl Mes’alesi 1: Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, İstanbul, 2005, s. 449. Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, *Kur’an’ın Mutezîlî Yorumu-Ebu Müslim el-İsfahanî Örneği-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014, s. 10-11.

Haşviyye'nin zuhûr etmesinin sebebi olarak iki unsur zikredilebilir. Bunlardan ilki toplumda var olan Ashâb-ı Hadis-Ashâb-ı Re'y ayrımıdır. Bu farklılaşmanın sahâbe döneminden başlayarak mevcut olduğunu sahâbe arasında da farklı yaklaşımların olduğunu ifade etmemiz gerekir.²⁵ Bu yaklaşım farklılıkları bir süre sonra çatışma şeklini almış, toplumda iki farklı kesimden bahsetmek mümkün olmuştur.²⁶ İki kesim arasındaki tartışmalar bir süre sonra aşırı fikirlerin doğmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Ashâb-ı Hadis arasındaki aşırı fikirleri savunan kesimin Haşviyye'nin ortaya çıkmasının nedenlerinden biri olduğu söylenebilir. Ashab-ı Hadis-Ashâb-ı Re'y tartışmalarının neticesinde ortaya çıkan durumu İbn Hibban (ö. 354/965) çok güzel özetliyor: "İnsanlardan bir kısmı hadis talebeleri (talabetü'l-ahbâr) idi. Onlar, şehir şehir dolaşıyorlardı. Bütün amaçları, ezberlemeden, onlarla amel etmeden, sahihini sakîminden ayırmadan hadis toplamak ve yazmaktı. Öyle ki sonunda halk onları "haşviyye" diye adlandırdı. Diğer grup ise, bütün uğraşları; görüşleri bellemek, münakaşa etmek olan fakihlerdi. Bunlar da sünnetleri ve içeriklerini ezberlemekten, kabul şartlarını öğrenmekten, sahih ve sakîmini birbirinden ayırt etmekten yüz çevirmişler, hatta sünnetleri kesin bir biçimde kulak ardı etmişlerdir."²⁷ Bu rivâyet de çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır ki; Haşviyye Ashâb-ı Hadis arasından neşet etmiş, onların fikirlerini daha uç boyutlara taşımış bir oluşumdur.

Haşviyye'nin gün yüzüne çıkmasındaki ikinci sebep ise, hicri II. asrın başlarında görülmeye başlanan aklî ve felsefî fikirlerdir. İslâm dünyasının daha önce tanışmadığı felsefî eserlerin tercüme edilmesi ve Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742), Cehm b. Safvân (ö. 128/745) gibi şahısların düşünceleri, bazı insanların rivayete dayalı bir yapıya aşırı bir şekilde sarılmalarına neden olmuş gibi gözükmektedir. Yine bu zaman diliminde daha sonra Mu'tezile mezhebinin benimseyeceği fikirlerin de toplumda neşet etmeye başladığı görülmektedir. Bütün bu cereyanların karşısında Ashâb-ı Hadis düşüncesine sahip insanları kendi görüşlerine daha sıkı sarılma ihtiyacı hissetmişlerdir. Dinin aslından olmadığını düşündükleri bu yeni fikirler karşısında aşırı fikirlere doğru kaymaya başlamışlardır.

2. İmam Berbehârî İle Haşviyye Arasındaki İlişki

2.1. Haşviyyeden Olduğu İddia Edilen Şahıslar

Haşviyye kavramına ve ortaya çıkışını kısaca değindikten sonra, bu grupla İmâm Berbehârî ile aralarındaki ilişkiye geçebiliriz. Klasik kaynaklarda Haşviyye düşüncesini benimseyen herhangi bir kesimden veya birkaç istisnâ

²⁵ Sahabe arasındaki farklı yaklaşımlar için bkz. Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 153-467.

²⁶ M. Emin Özaşar, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLI., s. 225-273

²⁷ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhin mine'l-Muhaddisin*, (I-II), (thk. Hamdi b. Abdilmecid b. İsmail), Dâru's-Semî', t.y. I, 19- 20.

dışında insanlardan bahsedilmez. Kavramın hakaret anlamını taşıyor olması, bunun bir sebebi olarak gösterilebilir. Muhâlifler tarafından yapılan bir isimlendirme olması sebebiyle özellikle Ashâb-Hadis ve Eş'arî makâlât geleneğinde bu kavrama neredeyse hiç yer verilmemiştir. Bundan dolayı “şu isimler bu düşünceye sahiptir, şu dönemde yaşamışlardır” gibi bir bilgi bu eserlerde yer almamakta, sadece Haşviye düşüncesine sahip birkaç isimden bahsedilmektedir. Örneğin Şehristânî (ö. 548/153), Mudar, Kehmes, Ahmed el-Huceymî ve diğerlerinin Ashabu'l-Hadis Haşviye'sinden bir grup olduklarını ve ilahlarının ruhani ya da cismânî olsun sûretinin, uzuvlarının ve boyutlarının bulunduğunu, bir yerden bir yere intikal etmesinin, inmesinin, yükselmesinin, orada yerleşip ve mekân tutmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir.²⁸

Şehristânî'nin ismini verdiği şahıslar hakkında bu kayıt dışında bir bilgiye araştırdığımız kaynaklarda rastlanmamıştır. Bu isimler dışında bir de Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) Haşviye düşüncesine sahip olduğuna dair bazı tartışmalar yer almaktadır.²⁹ Böyle bir düşüncenin ortaya çıkmasında Mukâtil b. Süleyman'ın eserinde Allah'ı mahlûkâtına benzettiğini çağrıştıran rivâyetlere yer vermesi etkili olmuştur. Eş'arî de eserinde Mukâtil'i teşbîh düşüncesine sahip Mürciî isimler arasında zikretmektedir.³⁰ Fakat sadece bu özelliği nedeniyle Mukâtil b. Süleyman'ın “Haşvî” düşünceye sahip olduğunu söylemek zor gözükmemektedir.

2.2. İmâm Berbehârî

2.2.1. Hayatı

Kaynaklarda 233(848), 252(866) ya da 253(867) yılında doğduğu, ve 329(940) yılında vefat ettiği rivayet edilen Ebu Muhammed Hasen b. Ali b. Halef el-Berbehârî, yaşadığı dönemde özellikle Bağdat çevresinde Hanbelîler'in reisi konumunda bir şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda hayatının ilk yılları ve hocaları hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Berbehârî sahip olduğu fikirleri Ahmed b. Hanbel'in talebesi olan Ebû Bekir el-Mervezî'den (ö. 275/888) almıştır. O, Mervezî dışında Sehl b. Abdullah et-Tüsteri'den de (ö. 283/896) ders almıştır.³¹ Tüsteri ile hoca-talebe ilişkisine sahip olması hasebiyle, Berbehârî'nin

²⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2006, s. 82.

²⁹ Bu tartışmalar için bkz. Ali Sami en-Neşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu-1*, (ter. Osman Tunç), İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 331, 340, 387; İsmail Cerrahoğlu, “Tefsirde Mukatil b. Süleyman ve Eserleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI. s. 1-35; İbrahim Çelik, “Kur'an'da Haberi Sıfatlar ve Mukatil b. Süleyman'a İsnad edilen Teşbîh Fikri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1987, Sayı:2, Cilt:2, yıl:2, s. 151-160; Hatice K. Arpağuş, “Haşvî Temayülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği”, *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (2012/2), s. 89-102.

³⁰ Eş'arî, *el-Makâlâtü'l-İslamiyyin*, (tsh. Helmut Ritter) Dâru'l-İhyâ't-Turâsî'l-Arabi, 3.baskı, Beyrut, s. 152.

³¹ Berbehârî, *Şerhu's-Sünne*, (thk. Ebî Yâsir Hâlid b. Kasım er-Redâdî), Mektebetü'l-Gurabai'l-Eseriyye, Medine, 1994, s. 14.

zühhd hayatına ilişkin bazı bilgiler paylaşılmıştır. Nitekim Ebu'l-Hasan b. Beşâr, Berbehârî'nin babasından kalan yetmiş bin dirhemlik mirasından uzak durduğunu ifade etmiştir.³²

Berbehârî'nin çok sayıda öğrencisinin olduğu rivâyet edilmiştir. Abdullah b. Muhammed el-Ukberi (ö. 387/997), Hüseyin b. Sem'un (ö. 387/997), *Şerhu's-Sünne* adlı eserinin râvisi Ahmed b. Kamil ve Muhammed b. Osman Ebû Bekir bunlardan bazılarıdır.³³ Hanbelî mezhebinin usûl ve esaslarının oluşturulduğu dönemde yaşamış olması sebebiyle Berbehârî, Hanbelîler açısından önemli bir şahıstır. Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923) eserleri ile Hanbelî mezhebinin usûllerini ortaya koyarken, Berbehârî ise hararetli ve heyecanlı vaazları ile temâyüz etmiştir.³⁴

A. S. Kılavuz tarafından “sert ve katı bir Hanbelî” olarak nitelendirilen Berbehârî³⁵ o dönemde Bağdat'ta meydana gelen bazı olaylarda rol almıştır. İç karışıklıklar olarak değerlendirebileceğimiz bu olaylara İmâm Berbehârî'nin sahip olduğu dünya görüşünü ortaya koyması açısından önemli olduğu için burada kısa bir şekilde yer vereceğiz. Aynı zamanda Haşviyye oluşumunun bazı karakteristik özelliklerini de taşıdığına dair bu olaylarda bazı izler bulmak mümkün olacaktır.

2.2.2. Rol Aldığı Olaylar

Berbehârî'nin, bazı olaylara karıştığına dair tarih kitaplarında bilgiler bulunmaktadır. Hattâ bu olaylardaki faaliyetleri, onun dönemin yöneticileri tarafından yakalanması için kararlar alınmasına neden olmuştur. Berbehârî'den önce de bazı örneklerine rastladığımız bu tavır, Berbehârî'de tam anlamıyla gün yüzüne çıkmıştır. Hanbelîler ile Taberî arasında yaşananlar, Berâsâ Mescidi olayları, makâm-ı mahmûd tartışmaları, Hz. Muaviye'nin lânetlenme girişimi etrafında meydana gelen olaylar, Şelmagânî'nin yargılanması ve öldürülmesi, İbn Şenebûz'un yargılanması, Berbehârî fitnesi, Mahya bayramının engelleme girişimleri³⁶ ve son olarak Eş'arî ile arasında yaşanan diyalog bu olaylar arasında zikredilebilir.³⁷

Eş'arî ile arasında geçtiği rivayet edilen konuşma, Berbehârî'nin düşünce yapısını ortaya koyması açısından önemlidir. Rivâyete göre Eş'arî, Mu'tezilî

³² Berbehârî, *a. g. e.*, s. 16.

³³ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 18.

³⁴ Hayatı hakkında bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “Hasan b. Ali El-Berbehârî, Hayatı ve İtikadi Görüşleri” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, Cilt:2, 1987, 112-114; Muhyettin İğde, *İmâm Berbehârî ve Ekolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2008, s. 36-37.

³⁵ Kılavuz, *a. g. m.* s. 116.

³⁶ Bu olaylar hakkındaki tarihi veriler için bkz. İğde, *İmâm Berbehârî ve Ekolü*, s. 41-75.

³⁷ Birçok kaynakta bu tartışmanın geçtiği ifade edilse de; *Şerhu's-Sünne*'nin muhakkiki Redâdî bu rivayetlerin sahih olmadığını ifade etmiştir. s. 22-23.

düşünceden ayrıldıktan sonra Bağdat'a gelerek Berbehârî'yi ziyaret etmiş ve kendisinin kelâmî konularda bir eser kaleme aldığını, bu eserde Ebu Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim'i eleştirdiğini, aynı şekilde Yahudilere, Hıristiyanlara ve Mecusilere de reddiyeler yazdığını söylemiştir. Berbehârî buna karşılık olarak söyledikleri hakkında bir şey bilmediğini ve anlamadığını; tek bildiği şeyin Ahmed b. Hanbel'in bildikleri olduğunu söylemiştir. Berbehârî, Eş'arî'nin daha sonra yanından ayrıldığını ve "İbâne" adlı kitabını yazdığını fakat kendisinin bu kitabı da kabul etmediğini söylemiştir.³⁸

Eş'arî'nin eseri kaleme aldığı tarih veya Berbehârî'yi ziyaret etme nedenleri ile alakalı farklı tartışmalar³⁹ mevcut olsa da burada bizi ilgilendiren husus, Berbehârî'nin Eş'arî'nin düşüncelerine karşı sergilediği tavidir. Berbehârî, Eş'arî'nin kaleme aldığı eserde her ne kadar reddetmek için olsa da, kelâmî yöntemlere başvurmasını kabul etmemiş ve bu nedenle ona karşı bir tavır takınmıştır. Hanbelî kültürün kelam karşıtlığı dikkate alındığında bu düşüncenin muhtemel olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Eş'arî'nin düşüncelerine karşılık olarak bildikleri tek şeyin Ahmed b. Hanbel'in bildiklerinin olduğunu söylemesi de, rivâyete ne kadar sıkı sıkıya bağlı olduklarını ortaya koymasından önemlidir.

Kaynaklarda "Berbehârî Fitnesi/Hanbelî Fitnesi" olarak geçen olaylarda Berbehârî ve arkadaşları halk üzerinde otorite ve baskısını artırmış, evlere girmiş, buldukları nebiz ve şarapları sokaklara dökmüş, şarkıcı kadınlara saldırarak sazlarını kırmış, ticari işlemlere karışmış, sokaktan geçenleri hırpalamış, gördüklerini sorguya çekip, cevap vermeyenleri dövmüş, emniyet güçlerine teslim etmiş ve bu yaptıklarıyla Bağdat'ta bir korku ortamı oluşturmuştur.⁴⁰ Bu yaptıkları nedeniyle Halife Râzî Billâh bir fermân çıkartmış, Hanbelileri teşbîhe inanmakla ve büyük imamların kabirlerini ziyaret etmeyi yasaklamakla suçlamıştır. Bununla da kalmayıp yakalanmasını istemiş fakat Berbehârî hayatının farklı zamanlarında olduğu gibi kaçmayı ve saklanmayı başarmıştır.⁴¹

323(935) yılında vukû bulan olaylar da Berbehârî ve arkadaşlarının kendilerince yanlış olduğunu düşündükleri meselelerde nasıl bir tavır içerisinde olduklarını göstermesi ve sahip oldukları düşünce yapısını ortaya koyması açısından önemlidir. Kendi düşüncelerine muhâlif fikirlere yönelik bu

³⁸ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtu'l-Hanâbile*, Dârul-Ma'rîfe, Beyrut, II, 18; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessetü'r-Risâle, Beyrut, 1996, XV, 90.

³⁹ Eş'arî'nin hayatı ve bu konular ile ilgili olarak bkz. Yar, Erkan, "Eş'ari ve Metodolojisi", *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: X, sayı: 2, s.19-47; Keskin, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2013.

⁴⁰ İbnu'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987, VII, 113-114; IV, İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, Daru İbn-i Kesir, Beyrut, 1989, IV, 121, 158-164.

⁴¹ İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakatu'l-Hanâbile*, II, s. 44; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 92-93.

yaklaşımları, meseleleri zâhirî ve literal bir tarzda değerlendirmelerinden ve asıl dinin kendi inandıkları görüşlerden oluştuğunu düşünmelerinden kaynaklanmaktadır.

Taberî'nin (ö. 310/923) hayatının son yıllarında karşı karşıya kaldığı olaylar bize Berbehârî'nin düşünce yapısını anlama konusunda yardımcı olabilecek niteliktedir. Taberî'nin hayatının son zamanlarında evden çıkmasına izin verilmiyor, onun yanına gelenler ve ondan ders almak isteyenler engelleniyordu. Bu baskı ve tutum, Taberî vefat ettiğinde de devam etmiş, Taberî'nin gündüz defnedilmesi Hanbelîler tarafından engellenmiş ve bu nedenle Taberî ancak geceleyin kendi evinde defnedilmiştir.⁴² Meydana gelen bu olaylarda Hanbelîlerin lideri konumundaki Berbehârî'nin etkisinin olmadığını iddia etmek çok makul gözükmemektedir. Berbehârî ve arkadaşlarının Taberî'ye karşı davranışlarının bazı sebepleri olabileceği üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır.⁴³ Bu gerginliğin sebepleri arasında Taberî'nin Ahmed b. Hanbelî'yi fakih kabul etmemesi, Şiî düşüncelere sahip olması ya da bazı âyet ve hadisleri tevîl etmesi sayılmıştır. Tartışmaya sebep unsurun ne olduğunun bizim açımızdan çok fazla önemi bulunmamaktadır. Sebebi ne olursa olsun farklı düşünceye sahip bir kişiye karşı sergilenen bu davranışlar, daha önce ifade ettiğimiz gibi, Berbehârî'nin tahammülsüz tavırlarının bir neticesi konumundadır.

2.2.3. Düşünce Dünyası

Bu kısımda Berbehârî'nin "*Şerhu's-Sünne*" adlı eserinde yer alan bütün fikirlerine değinmek yerine, daha çok bu fikirlerin arkasında yer alan zihniyeti ortaya koyma amaçlanmaktadır. Berbehârî bu kitabının hemen başında, hamd cümlesinden sonra "İslâm'ın sünnet olduğunu, sünnetin de İslam olduğunu, biri olmadan diğeri olmayacağını" söyleyerek eserine giriş yapmıştır.⁴⁴ Bu hususta eserinin başka bir bölümünde de Kur'an'ın sünnete olan ihtiyacının, sünnetin Kur'an'a olan ihtiyacından daha fazla olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Yine Berbehârî, kendisine bir hadis ulaştığında onu istemeyip Kur'an'ı isteyen kişiyi zındıklıkla suçlamaktadır.⁴⁶

Berbehârî'den aktarılan bu bilgilere Ashâb-ı hadis düşüncesi içerisinde de rastlamak mümkündür. Örneğin Malatî bu konuda iki rivayete yer vermektedir. "Biliniz ki, nasıl bir kimse Kur'an'ın bir âyetini inkâr ettiğinde, onun hepsini inkâr etmiş oluyorsa, aynı şekilde bir tek hadisi inkâr eden de Hz. Peygamber'i

⁴² İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 8-10; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Daru'l-Hicr, 1998, XIV, 848-849.

⁴³ Bkz. İğde, *a. g. e.*, s. 44-48.

⁴⁴ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 67.

⁴⁵ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 89.

⁴⁶ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 122.

(sâhibu'ş-şerîa) inkâr etmiş olur."⁴⁷ Yahyâ b. Kesîr'den aktardığı diğer rivâyette ise: "Sünnet Kur'an'a hükmeder, fakat Kur'an sünnete hükmetmez" demiştir.⁴⁸

Eş'arî de Ashâb-ı hadisî düşüncelelerinden biri olarak "Kur'an'ın sünneti nesh edemeyeceği" düşüncesinde oldukları bilgisine yer vermektedir.⁴⁹ Bununla birlikte sünnetin Kur'an'ı nesh edebileceği de iddia edilmiştir. Çünkü Allah bir şeriatını, diğer bir şeriatı ile ortadan kaldıracaktır.⁵⁰ Ashâbu'l-hadis diye de anılan selefiyye gelenekçiliğinin mensuplarının "Sünnet beyân bakımından Kur'an'a hâkimdir" sözleri de bu konuda fikir vermektedir.⁵¹

Berbehârî ile onun düşüncesine yakın Malatî ve Selefiyye gelenekçilerinden paylaşılan bilgiler Ashâb-ı hadis düşüncesinde Kur'an-Sünnet ilişkisinin boyutlarını ortaya koymaktadır. İşcan bu durumu, "Sünnetin, Kur'an'ı belli bir çevre kültürün çevrelemesi ve hegemonyası altına alması"⁵² olarak yorumlayarak "bu kabullerin asârı, Kur'an'ın da üzerinde dinin usulünü ve fûrûunu belirleyen bir otorite haline getirdiğini ifade etmiştir.⁵³ Son olarak bütün "bu düşüncelerin arka planında da yerel kültürü muhafaza etme kaygısının bulunduğunu" söylemiştir.⁵⁴

Ashâb-ı hadis düşüncesine sahip Berbehârî'nin eser (hadis) ile alâkalı bu şekilde bir fikre sahip olması normal karşılanacak bir durumdur. Bunun sebepleri ile ilgili olarak yukarıda paylaşılan düşüncelerin yanına, "Kur'an'ın yapısı itibari ile kendi düşüncelerini insanlara kabul ettirmek ve onları kontrol altında tutmak için müsait olmaması sebebiyle sünnet ve hadis üzerinden bu emellerini gerçekleştirme aracı" fikri de eklenebilir.

Berbehârî'nin hadis ve sünnet konusunda düşüncelerine yer verdikten sonra onun ittibâ ve taklid hususunda paylaştığı bilgilere yer verebiliriz. Ona göre "Sünnet ve cemâat bütün dinî konular hakkında hüküm vermiştir ve cemâat bunu bütün insanlara açıklamıştır. Bundan dolayı insanların yapması gereken bu kurallara tabi olmaktır."⁵⁵ Yine bu konu ile alâkalı olarak, yaşadığı dönemde herhangi bir kişiden bir şey işittiğinde kişinin acele davranmaması, Hz. Peygamber'in ashâbının ya da âlimlerden birinin bu konuda herhangi bir

⁴⁷ Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, (thk. Zâhid el-Kevserî), Mektebetü'l-Maarif, Beyrut, 1968, s. 12.

⁴⁸ Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelamî Görüşleri*, Ahenk Yayınları, Van, 2008, s. 169.

⁴⁹ Eş'arî, *a. g. e.*, s. 296.

⁵⁰ Mehmet Zeki İşcan, *Selefilik-İslami Köktencilik'in Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 76.

⁵¹ Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 52.

⁵² İşcan, *a. g. e.*, s. 77.

⁵³ İşcan, *a. g. e.*, s. 75.

⁵⁴ İşcan, *a. g. e.*, s. 72.

⁵⁵ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 68, 104-105.

açıklamasının olup olmadığını sorması, şayet bir açıklama bulursa ona yapışması ve aksi bir şekilde davranmaması gerektiğini, bu tarz bir davranışın cehennem azâbı ile neticeleneceğini dile getirmiştir.⁵⁶ Daha sonra cemaatin lüzumuna değinen Berbehârî, cemâate muhalif davranan kişilerin İslâm'ın bağınyı boyunlarından çıkaracağını ve tam bir dalâlete düçâr olacağını söylemiştir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in ashâbının “ehlü's-sünne ve'l-cemâat” olduğunu, onların aksine hareket edenin bid'at ve dalâlet ehli olduğunu, bütün dalâlet ehlinin de cehennemde olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷

Berbehârî, dini sadece taklit olarak yorumlamış, taklit edilecek kişilerinde Hz. Peygamber'in ashâbı olduğunu dile getirmiştir. Bu düşüncesini eserin birçok yerinde tekrarlayarak dinin ittibâ ve taklid düşüncesi üzerine oturduğunu vurgulamıştır.⁵⁸ Taklid ve ittiba düşüncesi beraberinde, Berbehârî'nin eserini bid'at ve muhdesât (yenilik) fikri çerçevesinde tasarlamasına sebep olmuştur. Dini konulardaki bütün yeniliklerin bid'at, bütün bid'atlerinin dalâlet olduğunu, bütün dalâlet ehlinin de cehennemde olduğunu⁵⁹ ısrarla vurgulayan Berbehârî, kendisinin bid'at olarak değerlendireceği bütün düşüncelerin cehenneme girmek için yeterli olduğunu söylemeye çalışmaktadır. Nitekim o bid'atlere inananları ve imanın şartı olarak değerlendirdiği hususlara muhalefet edenleri kâfir olarak yaftalamaktadır. Örneğin; kelâm, husûmet, cidâl, mirâ, Allah'ın kelâmının muhdes olduğunu söylemek bid'attir.⁶⁰ Aynı şekilde ru'yet, mizân, kabir azâbı, Münker ve Nekir, Hz. Peygamber'in havzı ve şefaati, sırat, cennet ve cehennemın yaratılmış ve ebedî olduğu, Mesîhu'd-deccâl ve yeryüzüne inmesi gibi konuların tamamı imanın şartı olarak zikredilmiştir.⁶¹ Bu hususlarda herhangi bir farklı düşünce, kâfir olmak için yeterli olmaktadır.

Eserinde sıklıkla tekrarladığı akıl, kelâm ve şahsî görüş karşıtlığı ile rivâyetlere sıkı sıkıya bağlılık, müteşâbih âyetler ve bu tarz hadislerin değerlendirmesinde de kendini göstermektedir. Buna göre “Kulların kalpleri Rahmân'ın iki parmağı arasındadır”, “Allah, dünya semâsına iner”, “Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı”, “Rabbimi en güzel sûrette gördüm” gibi hadisler tefsir edilemez. Bunlara ancak teslim olunur ve hadisler tasdik edilir. Bu hususlara iman gereklidir. Her kim bunları açıklar veya reddederse Cehmî olur.⁶² Bu meselede Berbehârî, “müteşâbih konusunda tevakkuf et, müteşâbih âyetleri yorumlama arzu ve isteğinin olmasın” şeklinde uyarılarda bulunmaktadır.⁶³ Yine bu

⁵⁶ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 69.

⁵⁷ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 67.

⁵⁸ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 99-100, 128.

⁵⁹ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 68.

⁶⁰ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 71, 94, 128-129.

⁶¹ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 72-75.

⁶² Berbehârî, *a. g. e.*, s. 81-83.

⁶³ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 128.

konu ile alâkalı olarak Allah'ın sıfatları konusunda nasıl ve niçin gibi soruların sorulamayacağı⁶⁴ ve Allah'ın zâtı hakkında düşünmenin bid'at olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵

İlk planda Ashâb-ı hadis ve Haşviyye düşüncesi ile bağlantılı olarak görülmesi de fazilet sıralaması, sahâbe algısı ve halifeye (sultan) karşı tutum gibi konuların önemli olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Berbehârî'nin eserinde bu konularla ilgili bazı bilgiler bulmamız mümkündür. Nitekim Berbehârî, Benî Hâşim'in Hz. Peygamber'e akrabalık ve yakınlıklarından ötürü, Arapların ve Kureys'in bütün kollarıyla diğer kabile ve milletlerden daha faziletli olduklarını ifade etmiştir.⁶⁶ Bu düşüncenin temelinde Arapların Hz. Peygamber'in kendi içlerinden olması hasebiyle kendilerini dinin sahibi olarak görme eğilimleri bulunmaktadır. Henry Laoust'un Ahmed b. Hanbel'in düşüncesi üzerine yaptığı çalışmada imanın şartları arasında şu bilgiye yer verdiği görülmektedir: "O (bir kimse), Arapların hak, üstünlük ve önceliğe sahip olduklarını kabul eder ve onları sever ve Şuûbilerin görüşlerine uymaz."⁶⁷

Sönmez Kutlu da hadis taraftarlarının zihniyet yapısını ifade ederken onların şu özelliklerinden bahsetmiştir: "Hadis taraftarlarının teşekkülünde en fazla rol oynayan ve daha sonra kendi adlarına nispetle fıkıh mezhepleri kurulmuş olan İmâm Mâlik, Şâfii ve Ahmed b. Hanbel'in her üçü de Arap'tır. Arapların yaşantıları ve kültürlerinde önceden beri var olan bağlılık anlamındaki sünnet telakkileri, onlarda; Kitap, Sünnet, sahâbe ve tâbiûna bağlılık şeklinde tezâhür etmiş görünmektedir. Hadisleştirilmiş olan bu telakkiye göre, bunların dışındakilerin hepsi yani rey ve kıyas sonradan ortaya çıkmış bidat görüşlerdir; bunlara tabi olmak insanı dalalete düşürür. Hattâ onların din anlayışlarında Arapçılık önemli bir rol oynamış ve Arap'ı sevmek, imanın şubelerinden biri sayılmıştır."⁶⁸

Berbehârî, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişi konusunda genel kabulden farklı bir düşünce ortaya koymuştur: Hz. Peygamber'den sonra en faziletli üç kişi Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dır. Bu düşüncesini İbn Ömer'den rivâyet edilen bir hadis ile delillendirmiştir.⁶⁹ Bu üç isimden sonra insanların en faziletli olanları ise Hz. Ali ve aşere-i mübeşşere'den kabul edilen diğer

⁶⁴ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 71.

⁶⁵ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 84. Bu tür haberi sıfatların nasıl anlaşılması gerektiği konusunda bkz. Metin Yurdagür, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Kayseri, 1983, s. 249-264.

⁶⁶ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 98-99.

⁶⁷ Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler* (ter. Ethem Ruhi Fıçlalı-Sabri Hizmetli), Pınar Yayınları, İstanbul, 1999, s. 131-133; Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (ter. Ethem Ruhi Fıçlalı), Sakaç Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2010, s. 407.

⁶⁸ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitabiyat, Ankara, 2000, s. 62-63.

⁶⁹ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 75.

sahabîlerdir.⁷⁰ İlk üç halifeyi Hz. Ali'den farklı bir yere koyduğu izlenimini uyandıran bu değerlendirmenin bir benzerini eserin sonunda da görmemiz mümkündür. Berbehârî, “Kim Ali ve Osman hakkında susarsa Şîî'dir. Ali'yi Osman'ın önüne geçiren Râfîzî'dir” dedikten sonra “ehl-i istikamet olmanın şartını “üçünü (Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman) ashabın diğerine takdim etmek şeklinde ifade etmiştir.⁷¹ Berbehârî'nin bu düşüncesinin temellerini Ahmed b. Hanbel'in naklettiği rivâyetlerde⁷² ve oğlu Abdullah b. Ahmed'in eserinde zikrettiği birçok hadiste görmek mümkündür.⁷³ Abdullah babasına “Hz. Ali'yi halife olarak kabul etmeyen bazı grupların varlığı” ile alakalı bir soru yöneltir. Bu düşünceyi reddeden Ahmed b. Hanbel, Hz. Ali'nin sadece dördüncü halife olduğunu vurgulamış; fakat fazilet hususunda Hz. Ali'yi dördüncü sıraya koyma konusunda bir tutum sergilememiştir.⁷⁴

Söz konusu rivâyetlerden hareketle Berbehârî'nin yaklaşımını, sahip olduğu düşünce yapısının ayırt edici vasıflarından biri olarak yorumlayabiliriz. Berbehârî, Hz. Ali hakkında olumsuz herhangi bir ifade kullanmamakta hatta O'nu üçünden sonra en faziletli arasında zikretmekle beraber muhtemelen o dönemde mevcut Şîî düşünceler sebebiyle Hz. Ali'yi diğer üç halifeden farklı bir konumda değerlendirmiştir. M. Zeki İşcan ise bu tarz rivayetleri, “Muâviye taraftarlığı veya daha genel olarak Emevi iktidarı yandaşlığı ile ashâbu'l-hadis arasında en azından gayri resmi diyebileceğimiz bir bağlantıdan söz etmek mümkün hale gelmektedir” şeklinde değerlendirmiştir.⁷⁵

Berbehârî, sahâbenin geneli ile ilgili düşüncelerini açıklarken onların sadece faziletlerinden bahsedilebileceğini ifade etmiş, onlar hakkında bir kelime eden kişiyi heva sahibi olarak nitelendirmiştir.⁷⁶ Hareket noktasının merkezinde rivayetler olması sebebiyle Berbehârî'nin sahabe ile alakalı olarak farklı bir düşünce yapısına sahip olması zaten mümkün gözükmemektedir. Hz. Ali-Muâviye arasındaki savaş ile alakalı, ayrıca Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr hakkında konuşmanın yanlışlığını “keff” düşüncesi çerçevesinde değerlendirmiş ve ashâb hakkında olumsuz hiçbir düşüncenin ortaya atılmayacağını çeşitli hadisler ile savunmuştur.⁷⁷

Ashâb-ı hadis düşüncesinin genel karakteristiği dikkate alındığında, yukarıda zikredilen sahâbe algısı şaşkıncı değildir. Fakat Berbehârî, sahâbe

⁷⁰ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 76.

⁷¹ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 134.

⁷² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut, t.y., II, 76; III, 355.

⁷³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu's-Sunne*, (thk. Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî), Dâru İbni Kayyim, Suudi Arabistan, 1986, s. 584-592.

⁷⁴ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *a. g. e.*, s. 590.

⁷⁵ İşcan, *a. g. e.*, s. 158.

⁷⁶ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 76-77.

⁷⁷ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 111-112.

konusunda daha dikkat çekici olduğunu düşündüğümüz bazı görüşlere de yer vermiştir. Birincisi şu şekildedir: “Ebû Hureyre, Enes b. Mâlik ve Üseyd b. Hudayr’ı seven bir adam gördüğünde bil ki; o kişi ehl-i sünnettir.”⁷⁸ Daha sonraki cümlede on sekiz isim daha zikreden⁷⁹ Berbehârî, sahâbe arasında bu üç ismi özellikle zikretmiş olmalıdır. Bunun sebepleri olarak söz konusu isimlerin çok hadis rivayet etmiş, önemli sahâbîler kabul edilmeleri ve bu üç sahâbî hakkında olumsuz bazı değerlendirmelerin var olduğu düşüncesi zikredilebilir. Yani Berbehârî, bu sahâbîler hakkında eleştiri yapan kişileri Ehl-i sünnet çerçevesinden çıkarmaktadır. Dikkate şâyân diğer husus ise; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in, Hz. Âişe’nin odasında Hz. Peygamber’in yanına defnedilmesinin iman çerçevesinde değerlendirilmesidir.⁸⁰ Ashâb-ı hadis geleneğinde olduğu gibi Berbehârî’de de imânın çerçevesi bir hayli genişletilmiştir. Bu fikirlerin alt yapısını ise Berbehârî’nin sahip olduğu “şeriatın tamamının iman olarak telakki edilmesi”⁸¹ fikri oluşturmaktadır.

Hilâfeti, Hz. İsa’nın nüzûlüne kadar Kureyş’e ipotekleyen⁸² Berbehârî, hiçbir şekilde sultana karşı ayaklanmayı meşrû görmemektedir.⁸³ Sultana karşı ayaklanmanın ve sultan ile mücadelenin Berbehârî’nin düşüncesinde yeri yoktur. Bu tarz faaliyetler Hâricî olmak için de yeterli görülmektedir.⁸⁴ Sultana karşı ayaklanma, esere (hadise) muhâlefet etmek anlamına geldiğinden bu kişi cahiliye döneminde ölen kişi konumuna getirilerek bir şekilde cehennemlik olduğu vurgulanmak istenmekte ve bu düşünceler Hz. Peygamber’in bir iki hadisi ile delillendirilmektedir.⁸⁵ Sönmez Kutlu, bu durumu “pasif siyasi tutum sergileme” şeklinde nitelendirmektedir. Hadis taraftarları yaşanan siyasi tecrübeyi, dokunulmaz kılma, kutsallaştırma ve doğrulama yoluna giderek siyasi bir zihniyet oluşturmuşlardır. Bu grubun dinî edebiyatı incelendiğinde, bu pasif siyâset anlayışını telkin eden onlarca rivâyete rastlamak mümkündür.⁸⁶

Benî Hâşim’i diğer kollardan, Kureyş’i diğer kabilelerden, Arapları da diğer milletlerden üstün görmesi ile sahâbe ve sonraki nesiller arasında bir fazilet sıralaması tesis etmesi gibi yaklaşımları sebebiyle zihniyetinin hiyerarşik (kategorik sınıflandırma) şekilde çalıştığını düşündüğümüz Berbehârî, bu yaklaşımını bir konuda daha sergilemiştir. Allah’ın âhirette görülmesi konusunu geniş bir şekilde ele alan Berbehârî, ilk olarak âmâların, daha sonra erkeklerin,

⁷⁸ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 119.

⁷⁹ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 120-121.

⁸⁰ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 113.

⁸¹ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 96.

⁸² Berbehârî, *a. g. e.*, s. 78.

⁸³ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 116.

⁸⁴ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 78.

⁸⁵ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 78.

⁸⁶ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine*, s. 60.

sonra da kadınların Allah'ı 'bizzat kendi gözleri'⁸⁷ ile göreceğini; bu duruma imanın vâcip, onu inkâr etmenin küfür olduğunu belirtmiştir.⁸⁸

Bu hususta aksi istikamette bir görüş ifade edenleri küfür ile suçlaması şeklindeki katı tutumunu bir kenara bırakarak, onun kadın ile erkek arasında fark gözetmesi üzerinde durmak gerekmektedir. Açıklamalarından Cennet'e giren müminlerin Allah'ı görmesi hususunda erkeklerin kadınlara göre öncelik hakkına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Görme yetisine sahip olmayan insanların Allah'ı ilk olarak görecekları konusunda bir gerekçe bulmak mümkün iken, kadın erkek arasında böyle bir ayrıma gitme konusunda herhangi bir neden bulunamamakta; onun bu şekilde bir tasnife gitmesinde kendisinin sahip olduğu düşünce yapısının etkili olduğu hissedilmektedir. Bu düşünce yapısında kadına bakışın olumsuz olduğu, kadının erkeğe göre daha geri planda tutulduğu görülmektedir. Bu anlayışın bugün Berbehârî'nin fikirlerinin takipçisi şeklinde değerlendirebileceğimiz Vehhâbîler ve Selefiyye gelenekçileri arasında devam ettiği gözlemlenmektedir. "İslâmî gelenekçilikte kadının statüsü ve rolü ister istemez gelenekçi kalıplar içerisinde kalmaktadır. Bu bakış açısıyla kadın sosyal hayattan büyük ölçüde soyutlanmış olmakta, kadının görevi evinin işleri ve çocuklarıyla sınırlı kalmaktadır. Kadının tesettürüne diğer akımlara kıyasla daha fazla ihtimam gösterilir. Gelenekçi teşkilatlar baştan aşağı erkeklerin egemen olduğu yapılardır. Çalışma ve eğitim sahalarında iki cinsin yollarının zarureten kesiştiği durumlarda sıkı bir ayırıştırma uygulanır. Bölünmüş mekanlar, müstakil toplanmalar, farklı sınıflar ve hocalarla bu ayırım gerçekleşir."⁸⁹

Berbehârî'nin düşünce yapısını ortaya koyduğunu düşündüğümüz bir diğer konu da onun tasavvuf ile alâkalı görüşleridir. Allah'a karşı yaklaşımın havf ve recâ bağlamında olması gerektiğini ifade eden Berbehârî, Allah'a aşk ve şevk duyanlar ya da bu tarzı benimseyenler ile oturmayı sakıncalı kabul etmektedir.⁹⁰ Mutasavvıflara karşı bir eleştirisinin olduğunu gördüğümüz Berbehârî, aynı zamanda bu insanların kadınlar ile ilişkilerinden de rahatsız gözükmektedir. Muhtemelen kadın-erkek ilişkilerinden hareketle kadınlar ile beraber aynı ortamı paylaştıklarını düşünmektedir. Kadın ilişkileri ve tasavvuf yolunu benimsemeleri

⁸⁷ Kalp gözü ile Allah'ın görüleceği düşüncesini reddetmek için bu tarz bir ifade kullanılmıştır.

⁸⁸ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 94.

⁸⁹ Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, s. 53; Büyükkara, Cihâdî Selefiler ile Berbehârî arasındaki ilişki hakkında önemli bir bilgi paylaşmaktadır. Cihâdiyye-Suûdiyye ayrımı yapan Büyükkara, Cihadiyye'nin özelliklerinden birini şu şekilde ifade etmiştir. "Cihadiyye'nin geçmişten verdiği örnekler; Abbasiler'in işkencelerine cesurca direnen Ahmed b. Hanbel, kılıcını Tatarlara çeken İbn Teymiyye, Bağdat sokaklarında haramlarla fülü mücadele kampanyası başlatan İmâm Berbehârî, müşrik ve fâsiklara karşı Arabistan'da bir cihat hareketi başlatan İbn Abdülvehhab'dır. Bkz. Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, s. 68.

⁹⁰ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 111.

nedeniyle bütün bu düşüncedeki kişilerin dalâlette oldukları düşüncesine sahiptir.⁹¹ Tasavvuf ile ilgili bir diğer mesele onun bâtın ilmi hakkındaki düşünceleridir. O, kitapta ve sünnette yer almaması sebebiyle bâtın ilmi üzerinden yapılan bütün değerlendirmelerin, bid'at ve dalalet kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Kitap ve sünnet dışındaki hiçbir dini bilgiye itibar etmemesi ve âlimi, sünnet ile rivâyete tabi olan kişi⁹² olarak tanımlaması sebebiyle kelama yaklaşımında olduğu gibi batın ilmine de bakışı olumsuzdur.

Son olarak Berbehârî'nin yetmiş üç fırka rivâyeti bağlamındaki düşüncelerine değinmek gerekmektedir. Berbehârî, "ümmetim yetmiş üç firkaya ayrılacaktır. Biri hâriç tamamı cehennemdedir. O fırka, cemâattir" hadisini zikrederek dini Hz. Osman'ın ölümüne kadar ki zaman ile sınırlandırmaktadır.⁹³ Daha sonra ortaya çıkan bütün düşünceler ve firkalar bu kapsamda değerlendirilerek ehl-i bid'at kapsamına sokulmaktadır. Bu firkalara örnek olarak Cehmiyye, Kaderiyye (Mu'tezile), Şîa, Hâriciyye ve Mürcie gösterilebilir.⁹⁴ Ona göre teşbîh hakkında konuşan⁹⁵ ve Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda susan Cehmi'dir.⁹⁶ Tevhîdi açıklamaya çalışan ve adl ile cebr konusunda konuşan Mu'tezilî (Kaderî)'dir.⁹⁷ Fâcir sultanın arkasında namaz kılmayan ve kılıç ile ayaklanan Hâricî'dir. Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ı diğer ashâba takdîm etmeyen Şîî'dir. Son olarak kim ameli imanın bir parçası olarak görmüyorsa Mürcî'dir.⁹⁸

Mezheplerin sayısını dört büyük yapıdan hareketle (Kaderiyye, Mürcie, Şîa, Havâric) yetmiş iki olarak belirleyen Berbehârî bu sistemi ile Ashâb-ı Hadis geleneğine hâkim olan (4x18 +1=73) tasnifini benimsemiştir.⁹⁹

Değerlendirme ve Sonuç

Hayatına, karıştığı olaylara ve fikirlerine yer verdiğimiz Berbehârî, "**Haşviyye**" kavramı tanımlanırken kullanılan birçok unsuru bünyesinde taşıyan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Haşviyye'nin Ashâb-ı Hadis ve Hanbelî mezhebi ile yakın ilişkisi, Berbehârî söz konusu olduğunda tam anlamıyla gün yüzüne çıkmaktadır. Aynı şekilde Berbehârî'nin benimsediği rivâyet merkezli, taklid ve ittibâ üzerine kurulu düşünce sistemi, Haşviyye'nin temel karakteristik özelliklerinin başında gelmektedir.

⁹¹ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 111.

⁹² Berbehârî, *a. g. e.*, s. 104.

⁹³ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 97.

⁹⁴ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 118, 132.

⁹⁵ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 141.

⁹⁶ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 100.

⁹⁷ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 118.

⁹⁸ Berbehârî, *a. g. e.*, s. 132.

⁹⁹ Tasnif şekilleri için bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2010, s. 177-182.

Saydığımız unsurların ve sahip olduğu fikirlerin birçoğunun bütün Hanbelîler ve hadis ehli tarafından savunulduğu düşünüldüğünde, Berbehârî'yi o kesimden ayıran ve aynı zamanda Haşvî temâyüller taşıdığını söyleyebileceğimiz birtakım özelliklerinin de bulunması gerekmektedir. Berbehârî'nin tek doğru yol olarak kendi çizgisini görmesi, bu fikirler dışında hiçbir görüşe yaşam hakkı tanımaması ve bu sahip olduğu katı ve sert tutumunu insanların hayatına müdahale noktasına kadar sürdürmesi (fiilî müdahale) sebebiyle, onun Haşvî temâyülleri bünyesinde taşıdığını söylemeliyiz.

Günümüzde "Haşviye kavramı", herhangi bir oluşum için kullanılmamaktadır. Fakat XVIII. yüzyılda ortaya çıkan Vehhâbî hareketinin, günümüzde Selefi olarak adlandırılan yapıların ve Ortadoğu'daki cihadî oluşumların köklerinde Haşvî karakterin varlığı, çalışmanın bir diğer sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu yapıları, sahip oldukları fikirler çerçevesinde Hâricî zihniyetin devamı olarak görmek yerine, "Haşvî oluşumun marjinal ve silaha başvuran şekli" olarak değerlendirmek daha mâkul gözükmektedir. Zikredilen bu mezhep ve oluşumların fikirlerine, sahip oldukları düşüncelere baktığımızda, onlarla Haşviye'nin büyük oranda paralellik içinde oldukları göze çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitabu's-Sunne*, (thk. Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî), Dâru İbni Kayyim, Suudi Arabistan, 1986.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, t.y.

Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Müssetü Hindavi li't-Tâlim ve's-Sekâfe, Kahire, 2012.

Ali Sami en-Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-1*, (ter. Osman Tunç), İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.

Arpaguş, Hatice K., "Haşvi Temayülün İzdüşümü: Mukatil b. Süleyman Örneği", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 43 (2012/2), s. 89-102.

Berbehârî, Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali b. Halef, *Şerhu's-Sunne*, (thk. Ebî Yâsir Halid b. Kasım er-Redâdî), Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, Medine, 1994.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sâhîh*, (thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir), Daru Tuki'n-Necat, 1422.

Bulut, Zübeyir, *Hanbeli Akaid Sistemi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

Büyükkara, Mehmet Ali, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji/ Usûl Mes'elesi 1: Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*, İstanbul, 2005, s. 441-491.

_____, Mehmet Ali, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar", *1. İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu Sempozyumu*, 15-16 Haziran 2006, Ankara, 2006.

- _____, Mehmet Ali, *Çağdaş İslami Akımlar*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.
- Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbu'l-Hayevân*, (I-VII), 1950, VI, 62; Cerrahoğlu, İsmail, "İbn Cüreyc", *DİA*, XIX, 405.
- _____, İsmail, "Tefsirde Mukatil b. Süleyman ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXI, s. 1-35.
- Cürcânî, es-Seyid eş-Şerîf, *Mu'cemu't-Ta'rifât*, (thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî), Dâru'l-Fazile, t.y.
- Çelik, İbrahim, "Kur'an'da Haberi Sıfatlar ve Mukatil b. Süleyman'a İsnad edilen Teşbih Fikri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1987, Sayı:2, Cilt:2, yıl:2, s. 151-160.
- Erul, Bünyamin, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- Eş'arî, Ebu Hasan Ali b. İsmail, *el-Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, (tsh. Helmut Ritter) Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3.baskı, Beyrut, s. 152.
- Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyin, *el-İntisâr ve'r-Red ala'bni'r-Râvendî el-Mülhid*, t.y.
- Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler* (ter. Ethem Ruhi Fıglalı-Sabri Hizmetli), Pınar Yayınları, İstanbul, 1999.
- İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Müfterî*, Dımeşk, h. 1347.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebu Hüseyin Muhammed, *Tabakatu'l-Hanâbile*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, t.y.
- İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhin mine'l-Muhaddisîn*, (I-II), (thk. Hamdi b. Abdilmecid b. İsmail), Dâru's-Semî', t.y.
- İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1972.
- İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, Dâru's-Sâdır, Beyrut, t.y.
- İbn Murtaza, Ahmed b. Yahya, *Kitâbu Tabakati'l-Mu'tezile*, en-Neşaratü'l-İslâmiyye, Beyrut, 1961.
- İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, (thk. Rızâ-Teceddüd), t.y.
- İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Daru'l-Hicr, 1998.
- İbnu'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, Dâru İbn-i Kesîr, Beyrut, t.y.
- İğde, Muhyettin, *İmam Berbehârî ve Ekolü*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2008.
- İşcan, Mehmet Zeki, *Selefilik-İslami Köktenciliğin Tarihi Temelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Kâ'bî, Ebu'l-Kasım, *Kabulu'l-Ahbâri ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, (thk. Ebi Amr Hüseyini b. Ömer b. Abdurrahim), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y.

- Keskin, Mehmet, *İmam Eş'ari ve Eş'arilik*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Kılavuz, Ahmet Saim, "Hasan b. Ali el-Berbehârî, Hayatı ve İtikâdî Görüşleri" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:2, Cilt:2, 1987, s. 111-120.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*, OTTO, Ankara, 2011.
- Kubat, Mehmet, *Malati ve Kelami Görüşleri*, Ahenk Yayınları, Van, 2008.
- Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Kitabiyat, Ankara, 2000.
- _____, Sönmez, *Mezhepler Tarihine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul, 2010.
- _____, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto, Ankara, 2012.
- Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd ala Ehli'l- Ehvâ ve'l-Bid'a*, (thk. Zâhid el-Kevserî), Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, 1968.
- Mekhûl en-Nesefî, "*Kitâbu'r-Redd ala'l-Bida' ve'l-Ehvâi'd-Dâlle*", (thk. Seyit Bahçivan), Hikmetevi Yayınları, Konya, 2013.
- Nâşî el-Ekber, *Fırka-ı İslâmî ve Mesele-i İmâmet*, (trc. Ali Rızâ İmani), Mezâhib ve Edyân Üniversitesi.
- _____, *Usulu'n-Nihal*, (thk. Seyit Bahçivan), Konya, 2007.
- Özaşar, M. Emin, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLI. s. 225-273
- _____, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mutezilî Yorumu-Ebu Müslim el-İsfahanî Örneği-*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.
- Şehristânî, Muhammed b. Abdülkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2006.
- T. H. Weir, "Haşviye-Haşviya", *M. E. B. İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1964, V, 357.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilahâtî'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, (thk. Ali Dahrûc), Mektebetü Lübnan Nâşirûn, (I-II), Beyrut, 1996.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (ter. Ethem Ruhi Fiğlalı), Sarkaç Yayınları, 4. Baskı, Ankara, 2010.
- Yar, Erkan, "Eş'ari ve Metodolojisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, cilt: X, sayı: 2, s.19-47.
- Yurdagür, Metin, "Haberî Sıfatları Anlamada Metod", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Kayseri, 1983, s. 249-264.
- _____, "Haşviyye", *DİA*, XVI, 426-427.
- Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n-Nübelâ*, Müessetü'r- Risale, Beyrut, 1996.

İsa KOÇ

Zemahşerî, *Esâsu'l-Belağâ*, (thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd),
Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, (I-II), Beyrut, 1998.